

«Енума еліш...» (аккад. 𒂗𒍪 𒂗𒍪𒂗𒍪𒂗𒍪𒂗𒍪 — «Коли вгорі...»), «Епос про творіння» — месопотамська міфічна (космогонічна й теогонічна) поема часів *Вавилонського царства* (ймовірно, 12 ст. до н.е.), лейтмотив якої — уславлення бога *Мардука* як покровителя *Вавилону* та узаконення його верховенства в *пантеоні*. Написана *аккадською мовою*. Трапляється в копіях 9–2 ст. до н. е. Складена з бл. 1 100 рядків, розміщена на 7 клинописних таблицях.

Історія відкриття та вивчення

Текст віднаходили археолог О. Г. Лаярд (1817–1894; Велика Британія), асиріологи О. Рассам (1826; Ірак — 1910; Велика Британія) та Дж. Сміт упродовж 1848–1876 у вигляді фрагментів у т. з. *Ашшурбанашпа бібліотеці* (7 ст. до н. е.) в *Ніневії*. Інші фрагменти розкопані 1904–1914 в городищі *Ашшур* (тепер Ірак), 1924–1925 у м. Кіш (тепер городище Телль аль-Угаймір, мухафаза Бабіль, Ірак), 1928–1929 в м. Урук (тепер не існує, округа Ес-Самава мухафази Мутанна, Ірак) та ін. Це дозволило майже цілком відновити класичний текст (суттєві лакуни наявні натеper лише в табл. 5). Знайдені копії (бл. 200 клинописних таблиць) дозволяють подальші реконструкції: текст не містить суттєвих розбіжностей, які б змінювали структуру й сенс оповіді (вже в асирійську добу Мардука в поемі замінено на *Ашшура*), хоча й різняться граматичними формами. Знайдені також коментарі асирійських учених до поеми з *екзегезою* окремих місць.

Хоча всі збережені копії належать до 1 тис. до н. е., дата створення тексту є дискусійною: від давньовавилонського періоду — до 1 тис. до н. е. Версію про позадавнє походження тексту — 18 ст. до н. е. (часи правління *Хамурапі*) підважує те, що в давньовавилонську добу Мардук ще не відігравав провідної ролі в пантеоні (хоча у пролозі до «Кодексу Хамурапі» йдеться про передання Мардуку влади над світом від верховних богів Ану та *Енліля*). Датують також 15–14 ст. до н. е., найчастіше — кінцем 12 ст. до н. е. (часи II династії Ісіна), за правління Навуходоносора I (бл. 1125–1104) або невдовзі потому, коли вивіщення Мардука стало беззаперечним. Є й припущення про пізніше

походження тексту — за часів Нововавилонського царства (бл. 7 ст. до н. е.), альтернативний погляд вважає всі тексти цього часу пізнішими копіями оригіналу.

Розбіжні думки висловлено й щодо авторства: колективне, персональне. Композиція оповіді та її витриманий стиль з використанням наскрізних словесних конструкцій свідчать радше про одного автора (ймовірно, жрець храму Мардука), який об'єднав елементи різних *міфів* і вибудував їх у чіткий сюжет, ввів елементи словесної гри та етіологічні фрагменти.

Перший переклад частини поеми здійснено в 1870-х співробітником *Британського музею* Дж. Смітом. Суттєві уточнення в розумінні тексту внесли філолог А. Г. Сейс (1845–1933, Велика Британія), сходознавець П. Єнсен (1861–1936), асиріолог Ф. Деліч (1850–1922; обидва — Німеччина). 1902 археолог і асиріолог Л. В. Кінг (1869–1919; Велика Британія) опублікував переклад, який послужив базою для подальших досліджень і доповнень, завдяки віднайденим новим фрагментам. Сучасні переклади європейськими мовами є значно досконалішими і повнішими, як-от ті, що виконали Б. Р. Фостер (2005), В. Д. Ламберт (2007), А. К. Гайнріх (2022) та деякі ін. Українською мовою переклад поеми здійснив 1991 М. Н. Москаленко (1948–2006; Україна).

Зміст поеми

Поема починається з народження богів первісною парою: передвічним Апсу (прісні води глибин, чоловічий первень) і праматері *Тіамат* (солоні води морів, жіноче породжувальне начало), «тією, що породила всіх». Ці образи первинних стихій ще не мають антропоморфних рис, це хтонічні чудовиська (див. *Хтонічні божества*), втілення хаосу. Народження світу постало як результат деміургійного шлюбу: змішавши свої води, пара дає початок поколінням богів. Першими народжені боги-чудовиська Лахму і Лахаму (від шумер. лахама — демони води), від яких, своєю чергою, походять Аншар і Кішар — батьки бога неба Ану (шумер. Ан). Він стає родоначальником нового покоління богів, головню антропоморфного вигляду: його сином є бог мудрості, знання і води *Ea*

(шумер. *Енкі*, також Нудіммуд). Молоде покоління своїм галасом дратує Апсу, і той вирішує його знищити. Однак Еа, довідавшись про наміри Апсу, вбиває його першим, привласнює його статус і народжує Мардука, покликаного перевершити усіх богів. Тіамат розпочинає війну з метою помсти, створивши армію *демонів*. Боги не наважуються протистояти їй та звертаються за допомогою до Мардука — єдиного, хто здатен побороти ворога. Той погоджується лише за умови, що інші боги визнають його своїм царем. Мардук вбиває Тіамат, підкорює її армію, утверджується в статусі верховного бога. З решток Тіамат створює небо і землю, зорі на небі, встановлює плин часу, розподіляє обов'язки поміж богами і врешті створює людей, щоби служили богам і доглядали за землею замість них. Вражені мудрістю і силою Мардука, боги будують йому «небесний Вавилон» з *храмом* у центрі. Під час бенкету на честь сходження Мардука на престол у вавилонському храмі він отримує 50 імен, які прославляють його численні чесноти.

Ідеологічний складник тексту

Текст виконував ідеологічну функцію — прославлення Вавилону через вивищення його бога-покровителя. У 1 тис. до н. е. це був канонічний текст месопотамської релігійної традиції та екзегези, який постійно копіювали й декламували (можливо, співали) під час ритуальних дійств, особливо за святкування вавилонського Нового року (Акіту) — найважливішого свята, яке відзначали за обов'язкової присутності царя.

Поема є богословсько-ідейним підґрунтям переосмислення того політичного процесу, що Вавилон ставав столицею Месопотамії, а отже і «священним містом» — резиденцією «царя богів»: бог Мардук і «його місто» Вавилон перебирали вищий статус, який раніше належав богу Енлілю і «його місту» *Ніннуру*. Заміна відбувалась поступово, вірогідно з ініціативи *кліру* Мардука та за підтримки царської влади, у добу між каситським (бл. 1595–1155 ст. до н. е.) і посткаситським (бл. 1155–1104 до н. е.) періодом. Верховенство Мардука було визнано не одразу у всій Вавилонії, а поступово, у наступні століття, завдяки, зокрема, впливу поеми. Бога Енліля в тексті практично не згадано, він

з'являється під кінець, щоб надати Мардуку його титул «владики богів». Місто Ніппур у сюжеті взагалі відсутнє, роль вселенського центру, що перевищує інші міста і є божественним творінням, належить цілковито Вавилону.

Кульмінація поеми — дві останні таблиці, де Мардука наділено *атрибутами*, взятими від різних богів, особливо Енліля та його батька Еа. Це робить образ Мардука унікальним, оскільки в його особі втілена уся повнота якостей *божества*: блиск слави, безмежні можливості, бойове мистецтво, але також і доброта, почуття справедливості, джерело процвітання і достатку тощо.

Літературна організація тексту

Поема написана т. з. стандартною вавилонською — літературною мовою періоду розквіту месопотамської літератури (між 2-ю пол. 2 тис. до н. е. і початком н. е.), проте її зміст не є складним для розуміння (у порівнянні з іншими міфічними текстами), містить небагато *архаїзмів* і маловживаних слів. Текст неримований, хоча демонструє певну систему *віршування* і *метрики*, де кожен рядок розділений на два піввірші, які подекуди об'єднуються в чотиривірші.

Порівняно з шедевром месопотамської літератури «Епосом про Гільгамеша», літературна складова «Енума еліш...» тривалий час була недооціненою наукою через явну релігійну (ритуальну) спрямованість тексту. Останнім часом фахівці відзначають чітку стильову *парадигму* поеми: стиль змінюється протягом усього сюжету, що увиразнює контраст між старим божественним устроєм і новим, встановленим Мардуком. Для першої частини характерні довгі промови, повторювані й вміщені одна в одну (цей узвичаєний засіб у месопотамській літературі тут використаний нехарактерно часто й широко). Після перемоги Мардука нова історія розгортається в безперервному і швидкому темпі, повторів украй мало. Неодноразово акцентовано, що Тіамат — персонаж жіночого роду, а жінка не може дорівнювати силою чоловіку, що й передрікає врешті її поразку.

«Енума еліш...» як літературний твір є інтертекстуальним, включає в себе численні запозичення з месопотамських творів різних жанрів (космологічні й

етіологічні міфи, епічні оповіді, пророцькі й магичні тексти, гімни й *молитви* тощо). Запозичення мають богословське підґрунтя, часто є переробленням і доповненням літературної традиції під нову *догму*. Поема увібрала різні елементи подібних текстів шумерською й аккадською мовами, були перероблені та доповнені шумерські передання, перш за все про Енліля і Нінурту, відзначають близькість тексту *епосу* до міфу про Атрахасиса.

Усі збережені копії практично ідентичні як графічно, так і за змістом, що підтверджує їх канонічний статус. Текст розрахований на ерудованого читача, в ньому присутня гра слів, яка відсилає до давньої писемної традиції. Довгий список з 50 імен Мардука, що займає більшу частину двох останніх таблиць, повторює структуру традиційних списків божеств.

«Енума еліш...» допускає кілька рівнів прочитання, які пов'язані єдиною метою — вивищення Мардука до статусу верховного бога. У тексті нерозривно переплетені мотиви давніх міфів про творіння, владу і битви поколінь богів. За тогочасними уявленнями, назва — це творчий акт, а розуміння значення імені розкриває сутність названих речей, у цьому разі — природу і діяння Мардука. Його імена маніфестують ідеї, які проголошує текст в цілому. Епілог поеми подано як *об'явлення*, що його слід передати нащадкам.

Рецепція. Значення

У Месопотамії

Поема була одним з головних текстів у літературних колах Месопотамії (за числом знайдених копій випереджає усі відомі тексти, включно з «Епосом про Гільгамеша»). Посилання на текст часто наявні в царських написах, знайдені численні шкільні тексти з уривками з поеми. Читання тексту було частиною *ритуалу* під час святкування Нового року (Акіту), яке тривало 12 днів, і було присвячене богу Мардуку: найдавніше свідчення *ритуалу* належить до 8 ст. до н. е., детальний його опис відносять до доби *еллінізму* (3–2 ст. до н. е.). Після падіння Вавилонського царства в 539 до н. е. поему продовжували копіювати в учених жрецьких колах аж до початку нової ери.

В інших культурах

Відзначають подібність між близькосхідними міфами про *теомахію* з «Теогонією» *Гесіода*, де *Зевс* став царем богів. Ці мотиви були спільними для культур Східного *Середземномор'я* і *Близького Сходу* від епохи бронзи. Найвагомим свідченням того, що текст не був забутий і після падіння Вавилону, а варіанти поеми знали і в пізній *античності*, є праця філософа-неоплатоніка *Дамаскія* (бл. 458 — після 538), останнього сcholарха *Академії Платона* в Афінах. Його трактат «Питання і вирішення за першими принципами» містить короткий опис початку історії «*Енума еліш...*» (близький до вавилонської версії), переосмисленої в неоплатонічному дусі.

«*Енума еліш...*» містить низку паралелей з біблійною *Книгою Буття*, що є предметом інтенсивної наукової дискусії про вплив месопотамської міфічної традиції на старозавітну космогонію.

У сучасній культурі

Текст «*Енума еліш...*» не досяг такого літературного визнання в *масовій культурі* як «Епос про Гільгамеша». Мотиви епосу прослідковують головню в маргінальному середовищі рок-культури, тексти якої відсилають до *теогонії* й космогонії «*Енума еліш...*», фрагментарно з'являються в японських відеоіграх. Текст поеми, поряд з іншими месопотамськими міфами, послужив матеріалом для літературних містифікацій письменника, орієнталіста *Захарії Сітчина* (1920; тепер Азербайджан — 2010; США), пов'язаних з теорією палеоконтактів.

Додатково

*Зберігся текст доби еллінізму вавилонського історика *Беросса* (кін. 4. – поч. 3 ст. до н. е.) грецькою мовою з назвою «Вавилонія» («*Βαβυλωνικα*»), який поряд із текстами з месопотамської історії та культури, містить скорочений переказ «*Енума еліш...*» зі зміненим фіналом: люди створені з крові *Мардука*, який приносить себе у жертву після створення світу.

*Низку паралелей «*Енума еліш...*» з біблійною *Книгою Буття* пояснюють, зокрема, спільним семітським корінням *аккадців* і *євреїв*: патріарх *Авраам*, за *Біблією*, походить з шумерського міста *Ур* (Бут. 11:31). Припускають вплив на

євреїв з боку месопотамців і під час *Вавилонського полону* (6 ст. до н. е.). Головну подібність текстів вбачають у водній субстанції творіння, що є характерним для більшості близькосхідних *міфологій*. Однак біблійна і месопотамська космогонія представляють кардинально різні *світогляди*. В «Енума еліш...» світ і боги походять з одного й того ж першоелемента — води. В Бутті первинний хаос також ототожнено з водяною безоднею (Бут. 1:2), проте біблійне поняття «Техом» (**תְּהוֹם** — безодня, океан, еквівалент Тіамат) означає безформну масу води, створену за волею Бога, а не первинну творчу енергію. Людина нарікається іменем **אָדָם** Адам (букв. «чоловік»), споріднене з **אֲדָמָה** (адама, букв. «земля», «грунт»), причому, червона, що є натяком на колір крові **אָדָם** (адам, букв. «червоний»). В обох текстах створення неба і землі подано як результат розділення вод. У біблійній оповіді відсутня боротьба *Творця* з першостихією, Бог діє творчою силою Слова і творить світ «з нічого». Частина світу — не фрагменти вбитих божеств, а творіння, викликані до життя божественною волею. Книга Буття, отже, маніфестує ідею передвічного і всемогутнього єдиного Творця, космогонія не пов'язана з теогонією й *теомахією*. Деякі вчені співвідносять 7 таблиць з 7-ма днями біблійного творіння, співпадає і послідовність творчих актів: створення небесної тверді, суші, світил, людини і відпочинок. В обох текстах створення дня і ночі передують створенню світил, однак в Книзі Буття вони є не божествами, а лише природними джерелами світла, біблійний автор не персоніфікує їх, не наділяє іменами. Створення людини Богом із земного порошу (Бут. 2:7) тотожне її створенню з глини в поемі «Енума еліш...». У поемі боги зібрались на раду перед створенням людини, тоді як біблійний *монотеїзм* демонструє Бога, який радиться Сам із Собою (інше трактування — з *ангелами, іпостасями*), звідси форма множини — «створимо» (Бут. 1:26) та ін. *Алюзії* з міфом про битву *деміургів* трапляються також в книгах Пророків і Псалмах, де йдеться про торжество Бога над водяним хаосом, який втілюють морські чудовиська *Левіафан*, Рагаб та й саме море (Йов 9, 26, 38, 39; Іс. 27:1; Єр. 5:22; Пс. 73:13,14; 88:10; 103 та ін.). У біблійному контексті ці образи підкреслюють цілковиту владу Бога над природними силами. Низка теологів твердять, що

космогонія й антропогонія Книги Буття є свідомо полемічною щодо «Енума еліш...» та спрямована передусім на те, щоби заперечити язичницький *політеїзм*, маніфестувати вічного та єдиного Бога-Творця.

*Зміст поеми.

Таблиця 1. До створення світу існувала лише вода у вигляді двох первісних божественних сутностей — Апсу (безодня, підземні прісні води, вселенський батько) і Тіамат (солоні морські води, вселенська мати). Змішуючись, ці божественні принципи, народжують перше покоління богів Лахму і Лахаму, про яких нічого, окрім імен, невідомо, і котрі народжують пару Аншар («все небо») і Кішар («вся земля») — Небо і Землю. Затим Аншар породжує інше небесне божество — Ану, а той — бога Еа, що перевершує мудрістю усіх богів. Згодом Апсу вирішує знищити молоде покоління богів (яке драгувало його своїм галасом) за підтримки свого радника Мумму. Тіамат заперечує і радить навчати молодих богів, однак Мумму наполягає на відновленні первозданної тиші. Апсу вирішує втілити свій намір, проте бог мудрості Еа випереджає його. Він створює заклинання, яке занурює Апсу в сон, вбиває його, забирає атрибути його влади і заковує Мумму в кайдани. Бездонні води Апсу стають житлом для Еа разом з його дружиною Дамкіною. В серці Апсу подружжя народжує Мардука, який перевершує інших своїми винятковими якостями і якого називають «Син-сонце», у нього по четверо очей і вух, величезні кінцівки. Еа дає йому 4 вітри. Тіамат вирішує помститися і готує війну проти молодих богів, породжує 11 різних демонів на чолі з Кінгу, її новим обранцем, якому вона дає таблиці долі і обіцяє зробити царем богів.

Таблиця 2. Еа довідується про плани Тіамат. Аншар вимагає, щоб Еа зупинив ворожу армію, але той не наважується. Тоді у боротьбу намагається вступити Ану, однак він тікає від страху перед жахливим військом Тіамат. Боги у відчаї перед смертельною загрозою, яку неможливо зупинити. Еа таємно прикликає свого сина Мардука, побачивши силу якого, Аншар та інші боги зраділи. Мардук повідомляє, що він виступить проти Тіамат і переможе її. Проте висуває умову: всі інші боги повинні визнати його верховенство.

Таблиця 3. Аншар організує бенкет для богів, на якому вони погоджуються з тим, що Мардука буде проголошено їхнім владикою.

Таблиця 4. Боги на бенкеті вимагають доказів сили Мардука, і за його словом з'являються і зникають сузір'я. Боги вручають Мардуку знаки царської влади — скіпетр і одяг, а також зброю для майбутньої битви: лук, стріли, булаву, тенета, у нього в розпорядженні вітри і колісниця. Мардук і Тіамат обмінюються взаємними звинуваченнями, і починається битва, у якій Мардук отримує перемогу, полонить усіх демонів Тіамат і Кінгу. Затим Мардук вбиває Тіамат і з частин тіла створює небо як житло для Ану, Енліля і Еа, а також землю.

Таблиця 5. Мардук продовжує світобудову: налаштовує зорі, створює день і ніч, встановлює тривалість року в 12 місяців, створює Місяць, Сонце, а також природні стихії. З грудей Тіамат він утворює гори, а з її очей — ріки *Тигр* і *Євфрат*. Таблицю доль він вручає Ану. Боги прославляють Мардука та присягають йому на вірність. Мардук оголошує про намір створити Вавилон — місце зустрічі великих богів, які зможуть там відпочивати і проводити урочистості.

Таблиця 6. Мардук звернувся до Еа з наміром створити людину, істоту, яка б працювала, а натомість боги могли б відпочивати. Еа радить зробити це з крові убитого демона Кінгу, що Мардук і виконує. Затим він розділяє богів на верхніх і нижніх (небесних і земних, ігігів і ануннаків) та розподіляє обов'язки поміж ними. Боги на знак подяки за їхнє спасіння будують йому дім — Вавилон з храмом у центрі і влаштовують бенкет, де бог Ану створює трон для Мардука як символ верховної влади. Було проголошено перші з 50 імен (титулів) Мардука, кожне з яких уславлює певну якість бога.

Таблиця 7. Продовжується проголошення імен Мардука відповідно до сфер світобудови.

Джерела

*А н г л. п е р е к л. — «Enuma Elish» / Transl. by W.G. Lambert // Omnika. URL: <https://omnika.org/texts/179>

*Foster B. R. Before the Muses. An anthology of Akkadian Literature. Maryland :

CDL Press Bethesda, 2005. P. 436–486.

*Н і м. п е р е к л. — Das Babylonische Weltschöpfungsepos Enuma Elis (Alter Orient Und Altes Testament, 375) / T. R. Kämmerer, K. A. Metzler. Münster : Ugarit Verlag, 2012. 417 p.

*Der babylonische Weltschöpfungsmythos Enuma Elisch. Eingeleitet, neu übersetzt und kommentiert von Adrian C. Heinrich. München : C. H. Beck, 2022. 173 p.

*У к р. п е р е к л. — «Коли вгорі...» (Поема про сотворіння світу) // На ріках вавілонських : З найдавнішої літ. Шумеру, Вавілону, Палестини / Упоряд. М. Н. Москаленко. Київ : Дніпро, 1991. С. 152–176.

Література

Bottéro J. Religion in Ancient Mesopotamia. Chicago : University of Chicago Press, 2001. 260 p.

Groneberg B. Die Götter des Zweistromlandes : Kulte, Mythen, Epen. Stuttgart : Artemis & Winkler, 2004. 294 s.

King L.W. The Seven Tablets of Creation : Enuma Elish Complete. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2010. 144 p.

Oshima T. Babylonian Prayers to Marduk. Tübingen : Mohr Siebeck, 2011. 483 p.

Kämmerer T. R, Metzler K. A. Das babylonische Weltschöpfungsepos Enûma elîsch. Alter Orient Und Altes Testament. Münster : Ugarit, 2012. 417 s.

Lambert W. G. Babylonian Creation Myths. Winona Lake : Eisenbrauns 2013. 656 p.

Bidmead J. The Akitu Festival : Religious Continuity and Royal Legitimation in Mesopotamia. Piscataway, New Jersey : Gorgias Press, 2014. 235 p.

Gösta G. Enûma elîš – Weg zu einer globalen Weltordnung : Pragmatik, Struktur und Semantik des babylonischen «Lieds auf Marduk». Tübingen : Mohr Siebeck, 2014. 524 s.